

Κρητική λογοτεχνία, μία υπόθεση αστική

Από τον ΚΩΣΤΑ ΓΙΑΒΗ

Τα τελευταία διακόσια χρόνια η νέα ελληνική φιλολογία έχει κατορθώσει τεράστια επιτεύγματα. Ανακαλύψαμε τα δημιώδη κείμενα· μάθαμε να τα εκδίδουμε· μάθαμε να αντλούμε σύνθετες πληροφορίες από τα χειρόγραφα· μάθαμε να γράφουμε την ιστορία της λογοτεχνίας και της γλώσσας της εποχής. Ο Στέφανος Κακλαμάνης με την τρίτομη Κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης φτάνει τα επιτεύγματα όλης αυτής της πορείας στην κορύφωσή τους.

Στέφανος Κακλαμάνης, Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης (14ος-17ος αι.), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2019-20, τρεις τόμοι, 388 σελ. + 648 σελ. + 759 σελ.

Ο Στέφανος Κακλαμάνης έχει γράψει ένα σπουδαίο βιβλίο. Θέμα του είναι η κρητική ποίηση μεταξύ του 14ου αιώνα και του 17ου. Πρόκειται για μια λογοτεχνική παραγωγή που σήμερα είναι αδικημένη. Εκτός ενός κύκλου αφοσιωμένων διεθνών ερευνητών, το γενικό κοινό δεν τη γνωρίζει αρκετά. Η απαξίωση την υποτιμά φρικτά διότι πρόκειται για μια περίοδο η οποία περιλαμβάνει μερικούς από τους συγκλονιστικότερους ποιητές που έγραψαν στα νεότερα ελληνικά. Ο Κακλαμάνης είναι ο άνθρωπος που γνωρίζει για την κρητική λογοτεχνία περισσότερο από οποιοδήποτε άλλον στην Ελλάδα, και το βιβλίο του αξίζει να διαβαστεί ευρύτερα.

Η κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης είναι τρίτομη. Κανονικά, 1.791 σελίδες θα αποθάρρυναν τους λιγότερο γενναίους αναγνώστες, αλλά το βιβλίο είναι σχεδιασμένο ώστε να είναι φιλικό προς τους μη ειδικούς. Ο πρώτος τόμος (388 σελίδες) είναι η πιο ευανάγνωστη, και ολοκληρωμένη, εισαγωγή στην Κρητική Λογοτεχνία που γνωρίζω. Σε εύχυμα ελληνικά και σε πέντε κεφάλαια δίνεται μια πανόπτρια εικόνα της ποίησης που γράφτηκε στην Κρήτη, και των ιστορικών και πολιτιστικών προϋποθέσεών της. Επίσης, πολύ θετική η πραγμάτευση της ζωγραφικής και της μουσικής της περιόδου, αλλά και η εξέταση της πρόσληψης της κρητικής λογοτεχνίας κατά τον 18ο αιώνα στα Επτάνησα, όπου μετανάστευσαν πολλοί Κρητικοί μετά την κατάληψη της νήσου από τους Τούρκους το 1669: μέσα στο κλίμα των επιρροών του Κορνάρου, του Χορτάτσι, της ανώνυμης *Θυσίας του Αβραάμ* και της *Βοσκοπούλας* διαμορφώθηκε αργότερα ο Σολωμός.

Από συγκριτολογικής απόψεως ιδιαίτερα χρήσιμος είναι ο χρονολο-

1651. Το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου, σύμβολο της Δημοκρατίας της Βενετίας, πάνω από την Κρήτη.

γικός πίνακας με τα κύρια γεγονότα στην ιστορία και τη λογοτεχνία της Ευρώπης, τα οποία, ατυχώς, οι ελληνοεπίτιμοι συχνά δεν λαμβάνουμε υπόψη παρουσιάζοντας την πρόωγη νεοελληνική λογοτεχνία ως περισσότερο εσωστρεφή απ' ό,τι ήταν στην πραγματικότητα. Ενδεικτικά, και περίπου τυχαία, μόνον από τις πρώτες σελίδες του Πίνακα σταχυολογούμε: το Σχίσμα των δύο Εκκλησιών (συμβατικά χρονολογείται το 1054), τη σύνθεση του *Chanson de Roland* (περίπου 1070), ένα πόημα κομβικό για την ανάπτυξη της μεσαιωνικής μυθιστορίας από τον 12ο μέχρι τον 15ο αιώνα.¹ και τα

Trionfi του Πετράρχη (γραμμένα μεταξύ 1352-74), ένα βασικότατο κείμενο της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, το οποίο πολλοί, αλλά όχι ο υπογραφόμενος, θεωρούν ως οριστικό του τέλους του Μεσαίωνα και της έναρξης της Αναγέννησης.² Ο πρώτος τόμος της *Κρητικής ποίησης* θα μπορούσε να διαβαστεί ανεξάρτητα από τους άλλους δύο, αλλά στην περίπτωση αυτή οι αναγνώστες θα χάσουν μία πληρέστατη ανθολόγηση όλων ανεξαιρέτως των Κρητικών ποιητών που είναι γνωστοί σήμερα, πενήντα επτά συνολικά, σε χρονολογική σειρά με βιογραφικά και ερμηνευτικά σημειώματα.

ΚΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ: ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΙΣ

Η μέριμνα για τους μη ειδικούς αναγνώστες δεν σημαίνει ότι η *Κρητική ποίηση* είναι μόνο ένα εισαγωγικό εγχειρίδιο. Αντιθέτως, κομίζει καινούριες συνεισφορές στην επιστήμη. Ο Κακλαμάνης αναδιφά άγνωστα αρχεία, επανελέγχει χειρόγραφα, εγείρει ζητήματα. Ένα παράδειγμα είναι ο ορισμός του πεδίου στην αρχή του βιβλίου. Έχει καθιερωθεί να αποκαλούμε την υπό εξέταση λογοτεχνία «Κρητική Αναγέννηση». Ο όρος «Αναγέννηση», όμως, είναι εξαιρετικά προβληματικός. Για πολλές δεκαετίες εξελίσσεται ένας πλούσιος διάλογος στη δυτική διανοήση μεταξύ μεσαιωνολόγων και αναγεννησιακών. Οι αναγεννησιακοί πιστεύουν ότι υπάρχουν κάποια χαρακτηριστικά της Αναγέννησης τα οποία είναι απολύτως διακριτά από τον Μεσαίωνα, όπως, επί παραδείγματι, η επαναφορά της αρχαιομάθειας, η αντίσταση στη θεοκρατική σκέψη και η έκφραση της χαράς της ζωής στην τέχνη. Οι μεσαιωνολόγοι από την άλλη, με ισχυρά επιχειρήματα, εντοπίζουν όλα αυτά τα χαρακτηριστικά στον Μεσαίωνα. Είναι απειρώς ευχερέστερο, υποστηρίζουν, να περιγράψουμε τάσεις που επεκράτησαν στη μία εποχή ή την άλλη, παρά να ανακαλύψουμε νεωτερικότητα, γνωρίσματα της αναγεννησιακής λογοτεχνίας τα οποία δεν απαντούν σε τόπο ή εποχή του Μεσαίωνα. Δείγματα χάριν, είναι αδύνατο να διαβάσουμε Edmund Spenser (1552-1599) ή John Milton (1608-1674) ξεκομμένους από τη σημειολογία της αλληγορίας όπως διαμορφώθηκε στον Μεσαίωνα ήδη από τον Οβίδιο και πέρα. Όπως έγραψε ο Καθηγητής Brian Stock, μία από τις εγκυρότερες φωνές στη σύζηση μεταξύ μεσαιωνολόγων και αναγεννησιακών, «η Αναγέννηση επινόησε τον Μεσαίωνα για να προσδιορίσει τον εαυτό της».³

Ιωάννης Αργείο

Στα ελληνικά γράμματα ο συγκεκριμένος διάλογος δεν έγινε τόσο αισθητός όσο θα έπρεπε. Φερ' ειπείν, ο Γ.Π. Σαββίδης, κορυφαίος νεοελληνιστής και ιδιοφυής δάσκαλος, αδίκησε τη μεσαιωνική λογοτεχνία υποστηρίζοντας σε μία δημοσίευση του 1993, η οποία ασκεί ακόμη επιρροή, ότι η περίφημη κατάβαση στον Άδη του Κρητικού Μπεργαδή είναι καθαρά νεωτεριστική, διότι, έλεγε, η αγάπη προς τη ζωή απάδει προς το αυστηρό ιερατικό πνεύμα του Μεσαίωνα. Διέγραψε, έτσι, το γεγονός ότι τόσο οι καταβάσεις όσο και η έκφραση του *joie de vivre* είναι συνηθισμένοι μεσαιωνικοί τρόποι, τους οποίους μπορούμε να απολαύσουμε στον Dante, τον Jean de Meun, τον Chaucer και τα σκαμπρόζικα αγγλο-σαξωνικά ποιητάκια του 10ου αιώνα, για να αναφέρουμε ελάχιστα παραδείγματα μόνον. Πίσω από τέτοιες οριοθετήσεις υποβόσκει η τεράστια επίδραση του Jacob Burckhardt, ο οποίος με το περιώνυμο βιβλίο του *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860) εισήγαγε την αντίληψη ότι κάθε ιστορική περίοδος είναι ένα ενιαίο και αδιαίρετο όλον, τονίζοντας αυτά που νόμιζε ότι είναι αγειφύρωτες, προγραμματικές αντιθέσεις μεταξύ των περιόδων.

Ο Κακλαμάνης, λοιπόν, ξεκινά το πρώτο κεφάλαιο ορίζοντας το πεδίο το οποίο παραδοσιακά καλείται «Κρητική Αναγέννηση». Επειδή γνωρίζει το *debat* διιστοτεί ότι ένας ορισμός-ομπρέλα είναι ένας δυνατός. Παλαιότεροι ερευνητές όπως ο Λίνος Πολίτης, ο Στυλιανός Αλεξίου και ο Νίκος Παναγιωτάκης τοποθετούσαν ξεκάθαρα την Κρητική Αναγέννηση στον 16ο αι. Ο Κακλαμάνης διαφοροποιείται κάθεται υποστηρίζοντας ότι δείγματα αναγεννησιακού χαρακτήρα παρουσιάζει και η δημιουργία των προηγούμενων βυζαντινών αιώνων. Μολονότι η δική του έρευνα και οι προσωπικές πεποιθήσεις του τον τοποθετούν στη μεριά των αναγεννησιακών παρά των μεσαιωνολόγων, και μολονότι σε άλλα σημεία προσγράφει στην Αναγέννηση χαρακτηριστικά που ο υπογράφμενος θα θεωρούσε μεσαιωνικά, ο Κακλαμάνης προχωρεί τη συζήτηση με έναν διασταλτικό ορισμό που αβρει τη σημασιολογική ολισθηρότητα του «κακού Μεσαίωνα» και της «Λυτρωτικής Αναγέννησης». Επαναφέρει (και ενισχύει) έναν παλαιότερο ορισμό του David Holton. «Κρητική Αναγέννηση» ονομάζει «τα λαμπρά επιτεύγματα [...] στην Κρήτη που

Ο Ερωτόκριτος και ο αδελφικός του φίλος Πολύδορος. Μια σελίδα από χειρόγραφο εικονογραφημένη έκδοση του κειμένου του Βιτσέντσου Κορνάρου, του 1710.

συνδέονται με την εκπληκτική αλληλογνωμοποίηση των πολιτισμών σε μία κοινωνία που είχε αναπτύξει έναν δικό της χαρακτήρα ούτε ελληνικό, ούτε ιταλικό αλλά κρητικό», και, συμπληρώνει ο Κακλαμάνης, «σε μια γλωσσική μορφή που κινήθηκε, αρχικά, στον άξονα της δημόσιας πριν στραφεί στο τοπικό ιδίωμα».

Ενθουσιάζομαι με τον συνδυαστικό αυτόν ορισμό, όχι μόνον γιατί σε αντίθεση με άλλους υπερβαίνει το παραπλανητικό στερεότυπο του «σκοτεινού» Μεσαίωνα, αλλά και διότι μας κάνει να ξανασκεφτούμε το θέμα της γλώσσας. Στην Κρήτη και σε άλλα εδάφη της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας η χρήση της δημόσιας γλώσσας στη λογοτεχνία υπήρξε νεωτερική. Η κινητήριος δύναμη των μυθιστοριών και των άλλων ειδών, που γράφονταν από τον 12ο αιώνα, ήταν η δημόσια γλώσσα τους. Αυτό είναι σωστό, αρκεί να θυμηθούμε ότι η δημόσια γλώσσα, ως τέτοια, όσο νεωτερική και αν ήταν, δεν ακυρώνει τον μεσαιωνικό χαρακτήρα ενός έργου. (Το επιχείρημα λειτουργεί και αντιστρόφως: οι Ουμανιστές

προτιμούσαν τη μεσαιωνική λατινική, όχι τις δημόσιες γλώσσες.) Με άλλα λόγια, θα υποστήριζα ότι μπορούμε να έχουμε μεσαιωνικά κείμενα γραμμένα στα νεότερα, «δημιώδη» ελληνικά. Αλλά στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο της Κρήτης, τονίζει ορθά ο Κακλαμάνης, εντοπίζεται αλλαγή παραδείγματος όταν η επαφή με τη Βενετία ευνόησε μια λογοτεχνία γραμμένη στα νέα ελληνικά – αρχικώς την πανελλήνια Κοινή και αργότερα την κρητική διάλεκτο.

ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΒΕΝΕΤΙΑ

Η προσέγγιση του Κακλαμάνη είναι ιστορικιστική, δηλαδή πιστεύει ότι η λογοτεχνία είναι προϊόν μιας αλληλεπίδρασης με τις ιστορικές προϋποθέσεις (υλικές και πολιτιστικές) της εποχής της. Ένα από τα πιο συναρπαστικά κεφάλαια του βιβλίου είναι το δεύτερο, όπου περιγράφεται η διακίμανση των σχέσεων με τη Γαληνοτάτη. Ο Βονιφάτος ο Μομφερρατικός, αρχηγός της Δ' Σταυροφορίας, πούλησε την Κρήτη στους Βενετούς μόνον για χλιwes μάρκες αρ-

γύρου το 1204. Για τον επόμενο αιώνα περίπου, υπήρξε μεγάλη ένταση ανάμεσα, από τη μία, στους ευγενείς και τους αστούς τους οποίους η Βενετία έστελνε στο νησί και, από την άλλη, στους ντόπιους βυζαντινούς ευγενείς. Η άτεγκτη διοίκηση και ο σφετερισμός των τοπικών φέουδων από τους καινούριους άρχοντες, και ο καιροσκοπισμός των παλιών, δημιουργούσαν αμοιβαία δυσπιστία και συχνές εξεγέρσεις. Όσπου ένας από τους επιφανέστερους γηγενείς αριστοκράτες, ο Αλέξιος Καλλέργης, αποφάσισε ότι ήταν προς το συμφέρον των Κρητικών οι Βενετοί να γίνουν αρεστοί στο νησί, και το 1299 συνήψε μαζί τους συνθήκη, την οποία ο Κακλαμάνης παραθέτει στη μετάφραση του Νικηφόρου Ορεινά. (Το μοναδικό πεζό της ανθολογίας είναι μεγάλο δώρο για τους αναγνώστες, γιατί μέχρι τώρα το κείμενο βρισκόταν σε δυσπρόσιτη έκδοση.) Έτσι ξεκίνησε μία μακρά διαδικασία αμφίδρομων επιρροών μεταξύ του κρητικού και του βενετικού πληθυσμού που διήρκεσε περισσότερο από τρεις αιώνες. Με σχετικές ήπιες πολιτικές οι Βενετοί εμπέδωσαν την έννοια του κράτους δικαίου που είχε αποστολή του την ευημερία των πολιτών. Οι σταβαροί οικονομικοί προϋπολογισμοί διευκόλυναν την ανάπτυξη. Ο αξιωματούχος με τον τίτλο *Proveditore generale* (Γενικός Προβλεπτής) κυρίως από το 1569 λειτουργούσε ως αντίβαρο στις αδικίες που προκαλούσαν ανυπότακτοι βενετοί βαθμοφόροι όπως ο Καπτενάνο και ο Δούκας ακόμη. Υπήρξε όμως των αποίκων με τους εντόπιους, οι δύο κοινότητες ήταν πρακτικός δίγλωσσες, πολλές Βενετές ασπίστηκαν το ελληνορθόδοξο δόγμα, και σώζονται αρκετές μαρτυρίες για μεικτές τελετές. Η διοίκηση ανέδειξε Ελληνοκρητικούς στην ενετική ιεραρχία. Παραμερίστηκαν, έτσι, οι βυζαντινές οικογένειες που, παρακινημένες από τους εκπροσώπους της Πόλης, δξυναν τις παλιές αντιθέσεις. Οι βενετοκρητικοί πολίτες απέκτησαν αυτοπεποίθηση, κατέφθηκαν στο κράτος για προστασία κι άρχισαν να αναπτύσσουν ατομικές φιλοδοξίες, κοινωνικές και οικονομικές.

Ένα βασικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής και πολιτισμικής συναίρεσης των δύο πληθυσμών, μάλλον παραγνωρισμένο μέχρι σήμερα, είναι η καθαρά αστική συνείδηση εκείνου του τμήματος των Βενετοκρητικών το οποίο πέτυχε αυτό που ονομάστηκε «Κρητική Αναγέννηση». Εννοώ το επίθετο «αστική», όχι τόσο με τη γεωγραφική έννοια της διαβί-

British Library

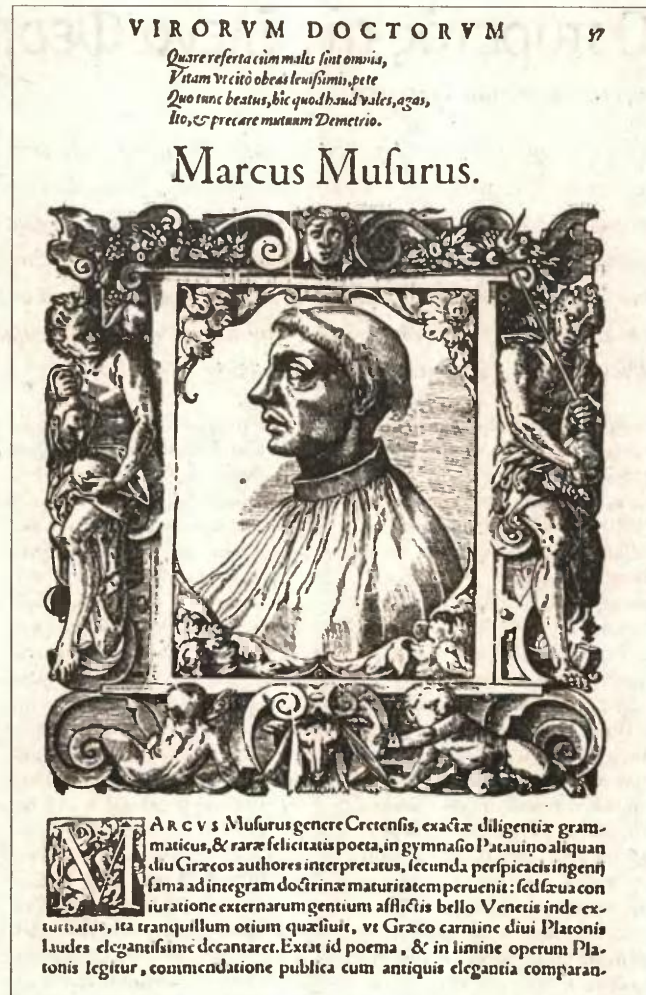

ώσης σε αστική περιοχή – άλλωστε, ο Κακλαμάνης επισημαίνει ότι μόλις 14% του συνολικού πληθυσμού κατοικούσε σε πόλεις. Οι δημιουργοί ήταν «αστοί» με τις ταξικές, ιδεολογικές δηλώσεις του όρου: ανέπτυξαν χαρακτηριστικά τα οποία αργότερα θα ονομαστούν *bourgeoisie*, κυρίως επένδυσαν σε συμπεριφορές που θα απέφεραν μακροπρόθεσμα οφέλη, στο εμπόριο και την παιδεία. Έγιναν καθηγητές, κωδικογράφοι, δάσκαλοι ελληνικών σε αυλές και πανεπιστήμια της Ευρώπης, ταξίδευαν για να σπουδάσουν: ο Κακλαμάνης ανακαλύπτει στα μητρώα του Πανεπιστημίου της Πάδοβας ότι κάτι περισσότερο από το 61% των πτυχιούχων της περιόδου 1573-1605 ήταν Κρητικοί! Κανείς από τους επώνυμους δημιουργούς δεν έμεινε μόνιμως σε χωριό, και η ζωή της υπαίθρου περιγράφεται σχεδόν παντού με μελανά χρώματα. Ανέκλυσε ένα χάσμα ανάμεσα σε αυτούς τους λόγιους και τη λαϊκή παράδοση η οποία συνδεόταν με τη βυζαντινή ταυτότητα. Πράγματι, οι εκουγχρονιστές αστοί προσδέθηκαν στο άρμα της Βενετίας, προσηλώθηκαν στην ευημερία που το εμπόριο της εξασφάλιζε και απομακρύνθηκαν από το ηρωικό, επικό πνεύμα του παρελθόντος της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η παρατήρηση αυτή επιτρέπει στον Κακλαμάνη να προτείνει ένα καινούριο γραμματολογικό σχήμα διαφωνώντας με την παλαιότερη βιβλιογραφία (Ξανθουδίδης, Krumbacher, Μανούσκακ), που υποστήριζε ότι η κρητική λογοτεχνία ήκμασε μόνον όταν δέχτηκε έντονα τις βυζαντινές επιρροές. Ο Κακλαμάνης υποστηρίζει ότι η κρητική λογοτεχνία μάς ενδιαφέρει όχι διότι «αποτελεί συνδετικό κρίκο» με τη βυζαντινή λογοτεχνία, όπως έγραψε ο Κ.Θ. Δημαράς, αλλά γιατί έχει τη δική της αξία εκφράζοντας με ωριμότητα τον κόσμο που διαμορφώθηκε χάρη στις συγκεκριμένες πολιτιστικές ανταλλαγές των καιρών. Ορθότατο, ακόμη κι όταν η λογοτεχνία αυτή ερεϊδεται σε τρόπους κατά βάση και ουσιαστικά μεσαιωνικούς, όπως η ειδολογική πολυσυλλεκτικότητα του Σαχλίκη, την οποία ο Κακλαμάνης περιγράφει θαυμάσια.⁴

ΠΛΟΥΤΟΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ

Το βιβλίο παρέχει έναν τεράστιο πλούτο πληροφοριών, τις οποίες θα εκτιμήσουν ειδικοί και μη αναγνώστες. Κάνει λόγο για τον αρκετά άγνωστο Λεόντιο Πυλάτο, δάσκαλο

Πορτρέτο του Μάρκου Μουσούρου, που εργάστηκε για τον σπουδαίο εκδοτικό οίκο του Άλδου Μανούτιου. Ο Μάρκος Μουσούρος είχε γεννηθεί περί το 1470 στο Ηράκλειο (Κάντια) και πέθανε το 1517 στη Ρώμη. Από το βιβλίο *Elogia Virorum literis illustrium* των Pietro Perna και Heinrich Petri, γ.χ.

ελληνικών του ίδιου του Πετράρχη. Περιγράφει τον Ιάνο Λάσκαρη καθώς παραλαμβάνει 44 κώδικες από τα κωδικογραφικά εργαστήρια του νησιού προορισμένα για τη βιβλιοθήκη του εργοδότη του, του εξακουσμένου φλωρεντίνου Lorenzo il Magnifico de' Medici, συνοδευόμενος από δύο νεαρούς κρητικούς, τον Αριστόβουλο Αποστόλη και τον Μάρκο Μουσούρο· αυτοί, παρακατημένοι από την προοπτική της προσωπικής προκοπής και του κέρδους, μεταναστεύουν μαζί του στην Ιταλία όπου τελικά συμβάλλουν στα ελληνικά γράμματα από πανεπιστημιακές έδρες και στην έναρξη της εποχής του έντυπου βιβλίου από τον σπουδαίο εκδοτικό οίκο του Άλδου Μανούτιου. Το ανά χείρας αναπαριστά τα χρόνια της κορύφωσης της Κρητικής Λογοτεχνίας μεταξύ 1570 και 1620

(όταν γράφονται ο *Ερωτόκριτος* του Βιτσέντσου Κορνάρου και η *Ερωφίλη* του Γεωργίου Χορτάτη): τη διάδοση του αλφαριθμητισμού, την ανάπτυξη δικτύων εμπορίου, την ίδρυση ιδιωτικών βιβλιοθηκών και, κυρίως, τις περίφημες Ακαδημίες, τα βενετοκρητικά *gentlemen's clubs* όπου αστοί και ευγενείς στο Ρέθυμνο, το Ηράκλειο και τα Χανιά γράφουν, οργανώνουν εκδηλώσεις, χρηματοδοτούν και μιλούν για λογοτεχνία και τέχνη. Στη δομημένη μονή του Χάνδακα (Ηρακλείου), ο Ελβετός περιηγητής και θεολόγος Felix Faber παραπονείται γιατί ο θόρυβος της θάλασσας δεν τον αφήνει να συγκεντρωθεί στη μελέτη του.

Οι αναγνώστες του πρώτου τόμου μπορούν να ανατρέξουν, αν το επιθυμούν, στην Ανθολογία που περιέχεται στους άλλους δύο για

Ιδωτικό αρχείο

να ελέγξουν ιδίως όμοια τις αναλύσεις του συγγραφέα διαβάζοντας τα ίδια τα κείμενα. Είναι ο Χορτάτης τόσο ιδιοφυής όσο λέγεται; Ποιο προτιμούμε, την *Ερωφίλη* ή τον *Ερωτόκριτο*; Ο Κακλαμάνης είτε παραθέτει από τις δοκιμότερες εκδόσεις που κυκλοφορούν είτε έλαβε τον κόπο να εκδώσει ο ίδιος εκ νέου τα ανθολογούμενα ποιήματα. Από την άλλη, όσοι επιλέξουν να χαρούν τα κείμενα στην Ανθολογία έχουν τη δυνατότητα, αν ανατρέξουν στον πρώτο τόμο, να αναζητήσουν το ερμηνευτικό πλαίσιο των κειμένων που τους συγκίνησαν. Τα εκτενή γλωσσάρια, ένα στον κάθε τόμο, και η επιλεγμένη βιβλιογραφία στο τέλος των σφριγηλών κεφαλαίων εξασφαλίζουν ότι οι αναγνώστες διαθέτουν τα εργαλεία που χρειάζονται για να δοκιμάσουν τα κείμενα. Η εικονογράφηση με φωτογραφίες, χάρτες και σχέδια είναι πραγματικά υπέροχη.

Τα τελευταία διακόσια χρόνια η νέα ελληνική φιλολογία έχει κατορθώσει τεράστια επιτεύγματα. Ανακαλύψαμε τα δημόδη κείμενα· μάθαμε να τα εκδίδουμε· μάθαμε να αντλούμε σύνθετες πληροφορίες από τα χειρόγραφα· μάθαμε να γράφουμε την ιστορία της λογοτεχνίας και της γλώσσας της εποχής. Ο Στέφανος Κακλαμάνης με την *Κρητική ποίηση στα χρόνια της Αναγέννησης* φτάνει τα επιτεύγματα όλης αυτής της πορείας στην κορύφωσή τους. Ανοίγει, έτσι, τον δρόμο να μάθουμε να συζητούμε, να διαφωνούμε, να απολαμβάνουμε, να συγκινούμαστε με τα κείμενα αυτά, δηλαδή, να αναζητούμε πέραν την αισθητική αξία της κρητικής λογοτεχνίας. ■

1. Βλ. C. S. Lewis, *The Allegory of Love* (London–Oxford–New York: Oxford University Press, 1936, ανατύπωση 1977), σ. 299.
2. Βλ. τα εκατέρωθεν επιχειρήματα στο James Simpson, "Subjects of Triumph and Literary History: Dido and Petrarca in Petrarca's *Africa* and *Triumph*", *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 35:3 (2005), σ. 489-508.
3. Brian Stock, "The Middle Ages as Subject and Object", *New Literary History* 5 (1974), σ. 527-47 (543). Μετάφραση του υπογραφομένου.
4. Βλ. και το σημαντικό άρθρο του Παναγιώτη Αγαπητού, "Dangerous Literary Liaisons: Byzantium and Neohellenism", *Βυζαντινά* 35 (2017), σ. 33-126.